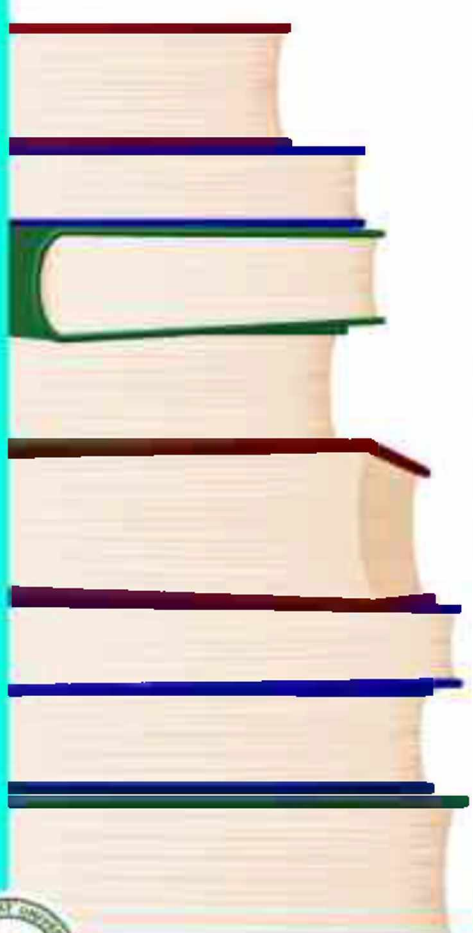
ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2024 / № 7-8

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL ADABIYOT TA'LIM

Philological research: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

Филологические исследования: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2024/ № 7-8

Termiz – 2024

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro'yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko'chirma va ma'lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko'chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 28.08.2024
Qog'oz bichimi: 70x85
Bosma tabog'i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog'ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko'chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko'chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV, *iqtisod fanlari doktori, professor*

TAHRIR HAY'ATI:

Bekpo'lat Umurqulov, *filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o'rinbosari)*
Shoxista Maxmaraimova, *filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul muharrir)*
O'ral Xoliyorov, *f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)*
Olmos Ulviy Binnatova, *f.f.d., professor (Ozarbayjon)*
Karl Rayxl, *f.f.d., professor (Germaniya)*
Vali Savash yelok, *f.f.d., professor (Turkiya)*
Dorota Silviya, f.f.f.d. *(PhD), dotsent (Polsha)*
Muslihiddin Muhiddinov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Ibodulla Mirzayev, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Abdi Mamatov *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Suyun Karimov *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Muhammadxon Hakimov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Nafas Shodmonov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Dilmurod Quronov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Baxtiyor Mengliyev, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Normat Yo'ldoshev, *f.f.n., dotsent (O'zbekiston)*
Abdulla Xudoyqulov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Bobonazar Murtazayev, *f.f.n., dotsent (O'zbekiston)*
Asqar Eshmo'minov, *f.f.d., dotsent (O'zbekiston)*
Obidjon Shofiyev, *f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)*
Zafar Umurqulov, *f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O'zbekiston)*
Nurali Amonturdiyev, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Hakim Ahmedov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Ahad Shukurov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Eshnazar Jabborov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Abdumurod Arslonov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Sirojiddin Turdimurodov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Umida Raximova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Gulchehra Begmatova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Shoira Amonturdiyeva, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Nargis Qurbonazarova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Muyassar Xolova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Sherzod Turdiqulov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Zaynura Qodirova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*

Texnik muharrir: Bahodir To'raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 28.08.2024
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, *доктор экономических наук, профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, *доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)*

Шохиста Махмараимова, *доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)*

Урал Холияров, *ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)*

Олмос Улвий Биннатова, *д.ф.н., профессор (Азербайджан)*

Карл Райхл, *д.ф.н., профессор (Германия)*

Вали Саваш Елок, *д.ф.н., профессор (Турция)*

Дорота Сильвия, *PhD, доцент (Польша)*

Муслихиддин Мухиддинов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Ибодулла Мирзаев, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Абди Маматов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Суюн Каримов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Мухаммадхон Хакимов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Нафас Шодмонов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Дилмурод Куронов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Бахтиёр Менглиев, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Нормат Юлдашев, *к.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Абдулла Худайкулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Бобоназар Муртазаев, *ф.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Аскар Эшмуминов, *д.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Обиджон Шофиев, *д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)*

Зафар Умуркулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Нурали Амонтурдиев, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Хаким Ахмедов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Ахад Шукуров, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Эшназар Джаббаров, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Сирожиддин Турдимуродов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Умида Рахимова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Гульчехра Бегматова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Шоира Амонтурдиева, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Наргис Курбаназарова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Муяссар Холова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Шерзад Турдикулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Зайнура Кадирова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 28.08.2024
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, *doctor of economic sciences, professor*

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, *doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)*
Shohista Makhmaraimova, *doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)*
Ural Kholiyorov, PhD, *associate professor (Uzbekistan)*
Olmos Ulviy Binnatova, *doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)*
Karl Rayxl, *doct.of philol. sciences, professor (Germany)*
Vali Salvash Elok, *doct. of philol. sciences, professor (Turkey)*
Dorota Silvia, *PhD, associate professor (Poland)*
Muslihiddin Mukhiddinov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Ibodulla Mirzaev, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Abdi Mmatov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Suyun Karimov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Muhammadkhon Khakimov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Nafas Shodmonov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Dilmurod Kuronov, *doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Bakhtiyor Mengliev, *doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Normat Yuldashev, *cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Abdulla Khudaykulov, *PhD (Uzbekistan)*
Bobonazar Murtazaev, *cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Askar Eshmuminov, *doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Obidjon Shofiev, *PhD, associate professor (Uzbekistan)*
Zafar Umurkulov, *PhD (Uzbekistan)*
Nurali Amonturdiev, *PhD (Uzbekistan)*
Hakim Akhmedov, *PhD (Uzbekistan)*
Ahad Shukurov, *PhD (Uzbekistan)*
Eshnazar Jabbarov, *PhD (Uzbekistan)*
Abdumurod Arslonov, *PhD (Uzbekistan)*
Sirojiddin Turdimurodov, *PhD (Uzbekistan)*
Umida Rakhimova, *PhD (Uzbekistan)*
Gulchekhra Begmatova, *PhD (Uzbekistan)*
Shoira Amonturdieva, *PhD (Uzbekistan)*
Nargis Kurbanazarova, *PhD (Uzbekistan)*
Muyassar Kholova, *PhD (Uzbekistan)*
Sherzod Turdikulov, *PhD (Uzbekistan)*
Zaynura Kadirova, *PhD (Uzbekistan)*

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

Tilshunoslik

МАМАТОВ АБДИ ЭШОНҚУЛОВИЧ
Инсон, тил ва маданият триадаси ёки маданият инсонга нима беради? 7

ASHIRBOYEV SAMIXON
«O‘zbek dialektologiyasi» fani ta’limi mazmuni uyg‘unligi 10

XUDOYBERGANOVA DURDONA
Metaforalarning antropotsentrik lug‘atini tuzish tamoyillari xususida 14

МАМАТОВ АБДУҒОФУР
Фразеологик бирлик тушунчаси талқини ва тадқиқи 18

ELTAZAROV JO‘LIBOY
Gramer kategorilerin türkçenin dilsel doğasina göre yorumlanmasi üzerine 24

ISMOILOVA DILRABO MUHAMMAD QIZI,
HAKIMOV MUHAMMADXON XO‘JAXONOVICH
Ilmiy paradigma transformatsiyasi hamda konseptual asos 30

PARDAYEV AZAMAT BAXRONOVICH,
MAHMADIYEV SHAVKATJON SUYUNQULOVICH
Matnning pragmatik ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiluvchi vositalar xususida 34

TO‘XTAYEVA DILAFRUZ ASHUROVNA,
JO‘RAYEVA BIBISH MUXSINOVNA
Baho va darajalanish munosabati 38

ABDIYEV MURODQOSIM
«Davlat tili haqida»gi va u bilan bog‘liq qonunlar ijrosi masalalari xususida 44

МЕНГЛИЕВ БАХТИЁР РАЖАБОВИЧ
Ўзбек лингвистик саноати истиқболлари 50

SHUKUROV OTABEK ULASHEVICH
Globallashuv sharoitida milliy til masalalari 56

FAYZIYEVA XADICHA CHORIYEVNA
Surxondaryo o‘zbek shevalarida o‘zlashgan so‘zlar 59

DUSTMURODOV MA’RUFJON MANSUR O‘G‘LI
Qadimgi turkiy tildagi markaziy hokimiyat bilan aloqador ayrim
harbiy unvonlar xususida 63

МУНДАРИЖА

Tilshunoslik

OSTONOV O‘TKIR YANGIBOEVICH
Qishloq turizmga oid terminlarning lingvistik tahlili 67

TILLABAYEVA ZILOLA RAXMATILLAYEVNA
Samarqand viloyati qarluq shevalarida olmoshlar 70

TEMIROVA KAMOLA
«O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati»da berilgan
gastronomik birliklarning semantik guruhlanishi 74

KURBONMURATOV ABROR
Ekstremistik matnda muallif belgilari 80

NURALIYEV G‘OLIBJON QURBONBOYEVICH
Taqlid so‘zlar orqali ifodalangan tovush va
harakat-holatning davomiylik semasi
(Tog‘ay murod asasrlari misolida) 83

CHORIYEVA CHAROS SALOMOVNA
Diniy leksika, tasavvufiy leksika va mifologik leksika:
tasnif va talqin muammolari 86

NURIDDINOVA NAFISA MUXIDDIN QIZI
O‘zbek tilida ayrim uzumchilikka oid leksikaning lingvokulturema sifatidagi talqini 89

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 7-8
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

JURNALIMIZ FAXRIY MEHMONI

MATNNING PRAGMATIK TA’SIRCHANLIGINI OSHIRISHGA XIZMAT QILUVCHI VOSITALAR XUSUSIDA

PARDAYEV Azamat Baxronovich,
Samarqand davlat universiteti
professori, filologiya fanlari doktori

MAHMADIYEV Shavkatjon Suyunqulovich,
Samarqand davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Insonning kognitiv qobiliyatini ro‘yobga chiqarishda, muloqot jarayoni/matnning kommunikativ va pragmatik strukturasini to‘g‘ri va maqsadli shakllantirish yoki uning emotsional-ekspressiv ta’sirchanligini oshirishda nutqni jonlantirishga, unga faoliyat, harakatlilik tusini beruvchi vositalar (jonli muloqot nutqi birliklari, ekstralingvistik omillar, modal so‘zlar, yuklamalar, har xil kiritmalar va h.) g‘oyat muhim o‘rin tutadi. Tilimizning ijtimoiy vazifalari kengaya borishi bilan bunday vositalarning miqdori ham kundan kun ortib, chegarasi muntazam kengayib bormoqda. Milliy istiqlol sharofati bilan O‘zbekiston Respublikasining rasmiy Davlat tili o‘zbek tili bo‘lib, madaniyat, iqtisod, siyosat, baynalmilal aloqalarning barcha turlarida tilimiz keng amaliyotda bo‘layotganligi va uning faoliyat doirasi kundan-kunga kengayayotganligi bilan birga nutq ta’sirchanligini ta’minlovchi vositalar, jumladan, modal so‘zlar va yuklamalarning yangi-yangi turlari shakllanmoqda. Bu jarayonni nafaqat bizning tilimiz, balki milliy istiqlolga erishish tufayli mustaqil taraqqiyot va baynalmilal aloqaga kirishgan har bir til boshdan kechirgan. Shuning uchun ikkinchi jahon urushidan keyin dunyo tilshunoslarining e’tiborini tortgan qiziqarli masalalardan biri – kommunikatsiya jarayonida faol ishtirok etuvchi «diskursiv markerlar»ning – yuqorida sanab o‘tilgan «nutqni jonlantiruvchi» vositalarning – jadal rivojlanishi va safining kengayib

borayotganligi bo‘ldi. «Diskursiv marker» deganda shaklan so‘z yoki so‘z birikmasi, hatto gap tuzilishiga ega bo‘lib, shu diskursda/matnda o‘z denotativ (va propozitsion) informativ qiymatini yo‘qotib, eng avvalo, matnni jonlantirish, uni harakatdagi jarayon sifatida berish, shu bilan birga uning butunligini ta’minlash, turli xildagi subyektiv emotsional-ekspressiv ta’sirchanligini oshirish, adresantning individual uslubi xususiyatlarini ifodalashga xizmat qiladigan hosilalar tushuniladi. Diskursiv markerlar matnda harakatchanlik bo‘yog‘ini berish bilan birga ifodalanayotgan matn va diskursning o‘tgan qismi orasidagi munosabatlar haqida xabar beradi (ya’ni, matn aloqadorligini ta’minlaydi) hamda kommunikatsiya paytida so‘zlovchi va adresatning o‘zaro munosabatini, so‘zlovchi ichki (ruhiy) holatini ta’sirchan shaklda aks ettiradi.

Xorij tilshunoslari diskursiv markerlar sirasiga yuklamalar, bog‘lovchilar, modal so‘zlar, undovlar, ravishlar kabi ko‘plab morfologik-sintaktik birliklarni kiritishadi. Yuqorida eslatib o‘tilgan sabablarga ko‘ra, bunday birliklarning soni tez ko‘payib boryotganligi ularning o‘rganilishiga bag‘ishlanib ko‘plab ishlarning yuzaga keltirgan[1]. Bu ishlarda diskursiv markerlarning ko‘rinishlari, so‘z turkumlariga mansubligi, shakllanish va rivojlanish yo‘llari haqida ham bahs boradi. Jumladan, E.Traugotning fikricha, diskursiv markerlar grammatizatsiya natijasida shakllanuvchi «odatdagi» lisoniy birliklar qanday bosqichlardan o‘tadigan bo‘lsa, hammasini o‘z boshidan kechiradi - ya’ni diskursiv markerlar ham formal birlashish → fonetik reduktsiya → tarkibidagi leksik birliklar desemantizatsiyasi va dekategorizatsiyasi → mazmunning «propozitsional» turdan «matnli» turga umumlashishi kabi bosqichlardan o‘tadi. Shuning uchun E.Traugot diskursiv markerlar rivojlanishi usulini grammatizatsiyaning bir ko‘rinishi deb hisoblaydi[2]. Diskursiv markerlarning o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, ularning ta’sir doirasi, odatda, gap yoki mikromatn chegarasidan chiqadi, katta kontekstlar bilan hatto metamatn – matndan tashqarida turgan holatu vaziyatlar, so‘zlovchining zotiy (ontologik) xislatlari, ruhiy holati, ijtimoiy mavqei, madaniy saviyasi, bayon etilayotgan fikr va muloqot jarayoniga munosabati, muloqot jarayonining boshqa turdagi xilma-xil tarkibiy qismlarining xususiyatlari bilan ham aloqador bo‘loladi. Diskursiv markerlarni rus tilida[3] va ingliz tilida[4] qo‘llanilishi bilan shug‘ullangan tadqiqotchilar bunday birliklarning matnni va diskurs (muloqot jarayonini) shakllantirish kabi struktur vazifa bilan birga har xil emotsional-ekspressiv ta’sirchanlik xususiyatlariga, so‘zlovchi ontologik xislatlari va muloqot jarayonidagi ruhiy holatini aks ettirish qobiliyatiga ega ekanligini alohida uqtirishadi.

O‘zbek tilida ham nutq jarayonida faol ishtirok etib, turli-tuman pragmatik vazifalar - eng avvalo, matnni jonlantirish va butunlashtirish, har xil konnotativ ma’nolar ifodalashga xizmat qiladigan nutqiy hosilalar (so‘z, so‘z birikmalari, gap qurilishi) juda ko‘p. Ularning qaysi so‘z turkumi (modal so‘zlarmi yoki undovlarmi, yuklamalarmi yoki bog‘lovchilarmi) tarkibiga kiritish har xil munozaralarga sabab bo‘ladi, zeroki, ular bir xususiyati bilan modal so‘zlarga o‘xshasa, boshqa qirrasi bilan undovlarga yaqinlashadi. Biz shunday so‘zlarni «diskursiv yuklamalar» atamasi ostida birlashtirdik. Bizningcha, o‘zbek tilidagi diskursiv yuklamalar sirasiga quyidagi hosilalarni kiritishimiz mumkin: *bale, bu, zab, hali, labbay, mayli, mana, ana, tuzuk, e, qani endi, qani, ishqilib, aytmoqchi, nega desang, baribir, o‘lgur, qurgur, qurmagur, tushgur, tushmagur, bo‘lgani bo‘ldi, aytgin-aytgin, boringki, qo‘yingki, kel, kelib-kelib, deyman, bu deyman, degin, shunday deng, yaxshisi, kimsan, bilasizmi, bormi, shunday, endi, savil, ha* kabilar. Bu qatorni yana uzoq davom ettirish mumkin. Lekin shu yuqorida keltirilgan sira ham o‘nlab savollarni o‘rtaga tashlash uchun asos bo‘ladi, zeroki, bu siradagi har bir birlik o‘zbek tilshunosligida amalda bo‘lgan so‘z turkumlari tizimlarida funksional-semantik jihatiga ko‘ra, albatta, u yoki bu turkumga tegishli deb tasnif etilgan va, tabiiyki, bu tasniflarda diskursiv marker guruhi yo‘q va bo‘lolmaydi (bu atama lisoniy-struktur emas, balki tilning voqelanishi bilan qisman aloqador bo‘lgan ijtimoiy-madaniy – **kulturologik** soha – nutqiy muloqotga aloqadordir va tom ma’no tilshunoslik atamasi bo‘lolmaydi). Bu so‘zlar, yuqorida aytib o‘tganimizdek, olmosh, modal, undov, yuklamalar tarkibiga yoki so‘z turkumlari tizimida ajratilishi mutlaqo asossiz bo‘lgan kiritmalar (kiritma sof sintaktik tushuncha va so‘z turkumlari (leksik-grammatik) tizimida bo‘lishi mumkin emas) sifatida baholanadi. Biz ularni diskursiv yuklamalar deb atashni lozim ko‘rdik. Bunday ichki ziddiyatli – situativ-kulturologik sohaga aloqador diskurs, ustuvor lisoniy-struktur tizimga – tilshunoslikka aloqador yuklama atamalarining birlashishidan hosil bo‘lgan – atamaga zarurat bormi? Dastlab diskursiv yuklamalar deb atamoqchi bo‘lgan birliklarimizning tabiati (substantsial, zotiy, ontologik

[1] Баранов А.Н., Плугян В.А., Рахилина Е.В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. – М., 1993; Bobokalonov R. O‘zbek tilida gap sintaksisi va so‘z-gapning sistem-struktur talqini. – Toshkent: Fan, 2006. – 123 b.

[2] Traugott E.C. Constructions in grammaticalization // The handbook of historical lingustics / ed. By B.D. Jozeph, R.D.Janda. Oxford: Blackwell, 2003. p.643.

[3] Баранов А.Н., Плугян В.А., Рахилина Е.В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. – М., 1993.

[4] Traugott E.C. Constructions in grammaticalization // The handbook of historical lingustics / ed. By B.D. Jozeph, R.D.Janda. Oxford: Blackwell, 2003. p.643.

xususiyatlari) ustida to‘xtalganimizdan so‘ng bu savolga javob berishga harakat qilamiz.

Albatta, atama – bu nom. U nomlab kelayotgan narsasi tabiati bilan mutlaqo bog‘lanmagan bo‘lishi mumkin (o‘zbek antroponimikasida *Tosh, Po‘lat, Oltin* kabi nomlar ayol jinsidagi kishiga ham, erkak jinsiga ham xos bo‘lishi mumkin). Lekin tilshunosligimizda yuklama atamasi muayyan mazmun-mohiyatga ega. Qaysi asosda so‘z-gap, yoki modal so‘z, yoki undov... sifatida baholanib kelinayotgan, masalan *ha, labbay, qurg‘ur*... v.b. so‘zlar yuklamaning bir turi bo‘lib qoldi? Tahlilni shu savolga javob berishdan boshlaymiz. Buning uchun, eng avvalo, boshqa bir savolga javob topish lozim: Biz diskursiv yuklama deb tasnif etayotgan *ha, labbay*… va, masalan, R.Bobokalonov so‘z-gaplarning bir turi sifatida ajratgan[1] tasdiq-inkor so‘zlar tarkibidagi *ha* yoki undovlar tarkibidagi *labbay* bilan substantsial (ontologik) bir narsami, yoki biz bunda shakliy umumiylik va zotiy farqlilik (omonimiya) bilan to‘qnashmoqdamizmi? Bu savolga javob berish uchun faktlarga (obyektiv borliqqa) – lisoniy birlikning nutqiy voqelanish xususiyatlariga, aniqrog‘i bu birliklarning diskursda qo‘llanilishiga murojaat qilamiz. Buning uchun esa biz dastlab pragmalingvistikaning asosiy tushunchalaridan biri bo‘lgan **diskurs** ustida biroz to‘xtalishimiz zarur.

Pragmalingvistik diskursning formal va struktural (jumladan, substantsial) tilshunosliklarida keng iste’molda bo‘lgan **nutq** tushunchasidan farqi nimada? Diskurs talqinida tilshunoslikda xilma xil qarashlar mavjud. Aksar tilshunoslar diskursni (frantsuzcha discourse, inglizcha discourse, lotincha discursus – harakat, uzluksiz almashinish, suhbat, so‘zlashish) nutqiy faoliyat jarayoni hamda so‘zlashish uslubi kabi mazmunlarda tushuntirishga harakat qiladi[2]. Diskurs haqida qimmatli fikrlar kognitolog tilshunos Sh.Safarov tomonidan bildirilgan[3]. Olim matn va diskurs muammolari xususida quyidagilarni yozgan: «Agarda matn va diskursning har ikkalasi ham inson lisoniy faoliyatining natijasi bo‘lsa, ularni faqatgina zohiriy – formal ko‘rsatkichga asosan «og‘zaki» va «yozma» sifatlari bilan farqlash imkoniga gumonim bor. Xuddi shuningdek, ularning birini moddiy ko‘rinishli hodisa, ikkinchisini bu xususiyatdan xoli ko‘rinishda tasavvur qilish qiyin masala. Axir bularning ikkalasi ham natijali faoliyat mahsuli bo‘ladigan bo‘lsa, erishilgan natija moddiy ko‘rinish olishi kerak-ku?!»[4]. Biz Sh.Safarov tomonidan keltirilgan A.Kibrik, V.Plungyanlarning «diskurs – bir paytning o‘zida ham lisoniy faoliyat jarayoni, ham uning (faoliyatning) mahsulidir» mazmundagi fikriga tayangan holda diskursni keng ma’noda, ammo oddiyroq, soddaroq tushunishga harakat qilamiz. Diskurs, bizningcha, yozma va og‘zaki nutq jarayonini qamrab oluvchi hodisa, muloqot tizimi yoki qisqacha aytganda, insonning nutqiy faoliyatidir. Zero, «matn diskursiv faoliyat kechayotgan paytning o‘zidayoq yaratila boshlanadi. Ma’quli, qiyoslanayotgan bu ikki hodisani «giperonim» – «giponim» munosabatida o‘rganishdir. Diskurs inson ongli faoliyatining ma’lum bir turi, turkumi bo‘lsa, matn uning bir ko‘rinishidir»[5]. Demak, diskurs – so‘zlovchi va tinglovchining o‘zaro fikr almashish, bir-biriga ta’sir ko‘rsatish maqsadida lisoniy va nolisoniy vositalardan o‘zlari eng samarali deb hisoblagan shakl va turda amaliy foydalanish jarayoni. Diskurs bu – jarayon, insoniy faoliyat turi. U lisoniy va yuzlab nolisoniy omillarning mushtarak shaklda bir maqsad yo‘lida voqelanishidir. Mana shu bilan diskurs an’anaviy nutq tushunchasidan farqlanadi – an’anaviy nutq tushunchasi ostida, odatan, lisoniy birlikning oddiygina voqelanish shakl- ko‘rinishlari tushuniladi, xolos. Bu masala, uning bilan bog‘liq ravishda nutq birligi (nutqiy birlik) va muloqot birligi (diskursiv birlik) tushunchalari Sh.Safarov va G.Toirovalar tomonidan juda mufassal tavsiflangan[6]. Jumladan, mualliflar o‘zbek tilida ko‘rishish/salomlash ibtidosida qo‘llaniladigan «Assalomu alaykum va rahmatulloxu barakotuh» yoki «Salom» yoki «Hello» shaklining qo‘llanilishi so‘zlovchi va tinglovchining maqsadi, millati, yoshi, tarbiyasi, ma’lumoti, madaniy saviyasi, xulq atvori, kiyinishi, ovoz tembri, tana a’zolari holati va harakatlari, muayyan nutqiy sharoit …. kabi deyarli son-sanoqsiz sharoit ko‘rsatkichlari bilan bog‘langanligi, mana shu turli soha va sath birliklari majmuasi oniy (situativ) tizim sifatida talqin etiluvchi muloqot birligini (diskursiv birlikni) tuzishi ochib berilgan[7]. Albatta, muloqot birligi sifatida talqin etiladigan bu oniy diskursiv (situativ) tizim markazida nutqiy birlik (lisoniy birlikning ma’lum shaklda voqelanishi)

[1] Bobokalonov R. O’zbek tilida gap sintaksisi va so‘z-gapning sistem-struktur talqini. – Toshkent: Fan, 2006. – 123 b.

[2] Баранов А.Н., Плугян В.А., Рахилина Е.В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. – М., 1993; Кибрик А.А., Плунгян В.А. Функционализм и дискурсивно-ориентированные исследования / В.кн.: Фундаментальные направления современной американской лингвистики. – М., 1997. – С. 307-323.

[3] Сафаров Ш. Прагмалингвистика.–Тошкент:ЎзМЭ, 2008. – Б. 216.

[4] Сафаров Ш. Прагмалингвистика.–Тошкент:ЎзМЭ, 2008. – Б. 223.

[5] Баранов А.Н., Плугян В.А., Рахилина Е.В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. – М., 1993. – С. 226; Кибрик А.А., Плунгян В.А. Функционализм и дискурсивно-ориентированные исследования / В.кн.: Фундаментальные направления современной американской лингвистики. – М., 1997. – С. 307-323.

[6] Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд, СамДЧТИ, 2007. – 44 б.

[7] Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд, СамДЧТИ, 2007. – 44 б. – С. 22-26.

turadi, lekin oniy tizim faqat nutq birligidangina iborat emas – u juda ko‘p tarkiblidir. So‘zlovchi ham o‘z nutqini bayon etishdan avval uni ichida grammatik jihatdan shakllantiradi. Avval ongda ifodalanmoqchi bo‘lgan fikr jamlanib, saralanadi va oniy tezlikda kerakli vositalar tanlanib bir tizimga keltiriladi hamda shu vaqtning o‘zida qo‘shimcha ma’no jilosini berish uchun matn/sharoitu maqsadga mos kerakli vositalar – ifodalanayotgan fikrga bevosita jonli (harakatdagi) muloqot ruhini va bezak, zeb-ziynat beruvchi birliklar – diskursiv markerlar (**diskursiv yuklamalar**) tanlanadi. Diskursiv markerlar (yuklamalar) so‘zlovchi yoki matn tuzuvchiga (ijodkorga) ifodalanayotgan nutqiy vaziyatning – real muloqot, harakatdagi faoliyatni tabiiy chiqishini ta’minlashga xizmat qiladi va kommunikativ strategiyani belgilashda muhim ahamiyat kashf etadi. Demak, diskursiv yuklamalar so‘zlovchi yoki yozuvchining pragmatik mo‘ljalini voqelantirishda hamda muloqot subyekti bo‘lgan tinglovchi yoki o‘quvchiga ta’sir o‘tkazish jarayonida o‘ziga xos - nutqqa diskurs ruhini berishdek vazifani bajaradi. Muloqot yoki matn orqali muallif o‘quvchiga ta’sir o‘tkazishning turli usullaridan (epistemik, denotik, aksiologik…) foydalanishi jarayonida, albatta, matn strukturasiga «jonlantiruvchi marker»larni tirkaydi, kiritadi. Natijada, ular matn kompozitsiyasini shakllantirishda xizmat qiluvchi muhim vositalardan biriga aylanadi. Buni his qilish uchun bunday markerlar qatnashgan matnni shularsiz tasavvur qilib ko‘rishning o‘zi kifoya. Shunda uning matndagi ta’siri yaqqol seziladi. Shuning uchun so‘zlovchi yoki matn yaratuvchi pragmatik niyatini voqelantirishda diskursiv yuklamalardan unumli foydalanishga harakat qiladi va shunga intiladi.

Ijodkorlar matn yaratish jarayonida ko‘p hollarda diskursiv yuklamalarga murojaat qilishining boisi nimada? Bu holni shunday izohlash mumkin: birinchi navbatda bu so‘zlar matn tabiiyligini ta’minlashga xizmat qilsa, ikkinchidan, muallifning matnda mo‘ljallagan niyatlaridan birini ifodalaydi - matn shunchaki axborot uzatuvchi vosita emas, balki uning zamirida tinglovchiga yoki o‘quvchiga emotsional-ekspressiv ta’sir qilish maqsadi yashiringanga ishora qilib keladi. Diskursiv yuklamalardan unumli foydalanish ko‘p hollarda muallifning individual mahoratiga bog‘liq bo‘ladi. Muallif nutq vaziyatiga mos ravishda kommunikativ maqsadni ko‘zlab yaratayotgan har qanday matnga ta’sir etuvchi, umuman shu matn tabiatiga mos diskursiv yuklamani tanlaydi va nutqni jonlantiradi, unga faoliyat – jarayon tusini beradi, zeroki diskursiv yuklamalarning talaffuz xususiyatlari ham, ularga hamisha hamrohlik qiladigan qator nolisoniy (ekstralingvistik, paralingvistik...) vositalar ham o‘ziga xosdir – ular matnni fotosurat sifatida emas, balki videolavha sifatida qabul qilishga xizmat qiladi. «Muallif – qabul qiluvchi (retsipient)» hamkorligining turli-tuman munosabatlarini yorqinroq ifodalash orqali matnning pragmatik imkoniyatlarini oydinlashtirish maqsadida qo‘llaniladigan bu turdagi yuklamalar matndagi kommunikativ jarayonni yaqqol jonlantiruvchi modallik kategoriyasi unsurlari sirasiga kiradi.

Rezyume. Mazkur maqolada matnning kommunikativ va pragmatik ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiluvchi vositalar, muloqot jarayonida faol ishtirok etuvchi diskursiv yuklamalar xususida so‘z yuritilgan.

Resume. This article talks about means that serve to increase the communicative and pragmatic effectiveness of the text, discursive loads that are actively involved in the communicative process.

Резюме. В данной статье говорится о средствах, служащих повышению коммуникативной и прагматической эффективности текста, дискурсивных нагрузках, активно участвующих в коммуникативном процессе.